

ABU NASR FOROBIY TA'LIMOTINING FIQHIY HUKMLARNING MANTIQUIY STRUKTURASINI SHAKLLANTIRISHDAGI ROLI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2026-22-92-95>

Ismatova Sarvinoz Alisher qizi
O'zbekiston Milliy universiteti magistranti

O'rta asr islom mantiqshunoslarining ta'limotlari islom huquqi rivojiga muayyan darajada ta'sir ko'rsatgan. Xususan, Abu Nasr Forobiyning mantiq va falsafa sohasidagi ta'limoti, shu jumladan yuridik sillogizmlari (huquqiy xulosa chiqarish qoidalari) islom huquqshunosligi — fiqh va uning nazariy asosi bo'lgan “Usulul fiqh” metodologik asosining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Forobiy Aristotel mantig'ini islom olamiga moslashtirib, uni nafaqat nazariy fan, balki amaliy huquqiy jarayonlar uchun ham vosita sifatida taqdim etgan.

Forobiy o'zining siyosiy-huquqiy qarashlarida qonun chiqaruvchining mantiqiy fikrlash qobiliyati qanday bo'lishi kerakligini bayon qilgan. Uning fikricha, qonunlar faqatgina diniy matnlarga emas, balki aqliy mantiqqa ham asoslanishi kerak. Bu qarashlar Markaziy Osiyodagi huquqiy maktablar, xususan, hanafiy mazhabidagi ba'zi tushunchalarning mantiqiy asoslanishiga xizmat qilgan.

Forobiyda mantiqiy bilimlar sistemasi “Isog'uvchi” (Kirish), “Maqulot” (Kategoriya), “Ibora” (Hukm), “Qiyos” (Sillogizm, “Birinchi analitika”), “Burhon” (Isbotlash, “Ikkinchi analitika”), “Jadal” (Dialektika), “Safsata” (Sofistik raddiya), “Xitoba” (Ritorika), “She'r” (Poetika) asarlarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, Forobiy “Mantiq ilmiga kirish”, “Aql haqida”, “Shartli hukmlar”, “Sillogizm” kabi asarlarida mantiq masalalarini ishlab chiqdi. “Ilmlar tasnifi” asarida ham mantiq ilmning predmeti, tuzilishi, ilmlar sistemasida tutgan o'rni va ahamiyati haqida fikr yuritadi. [1,24]

Forobiy o'z asarlarida mantiqiy sillogizmlarni tushuntirar ekan, ularning huquqiy xulosa chiqarishdagi ahamiyatini ochib bergan. Xususan, “Sillogizm” asarining “Yuridik sillogizmlar” bobida qiyos masalasiga batafsil to'xtaladi va xulosa asoslari bo'lgan hukmlarning tasnifini beradi: [2,336]

1. Umumiy deb qabul qilingan umumiy hukm.
2. Noma'lum xususiylikning o'rniga qo'yilgan umumiy hukm.
3. Noma'lum umumiylik o'rniga qo'yilgan xususiy hukm.
4. Misol, ya'ni xususiylik o'rniga qo'yilgan xususiy hukm.

Forobiy umumiy hukmlarning xulosa asoslari bo'lib kelishini misollar bilan tushuntirib berar ekan, Qur'oni Karimning “Al moida”, “Xadj” “Anbiyo”, “Isro” kabi suralarida ba'zi oyatlarga murojaat qiladi. Uning ta'kidlashicha, umumiy deb qabul qilingan umumiy hukmlar shunday asoslarni ifodalaydiki, undagi umumiylik aniqlanayotgan buyumga huquqiy sillogizmlarning asoslarini tashkil etuvchi hukmlarning turlarini aniqlab ko'chirilganda, buyumning umumiy asosdagi subyektga taalluqli ekanligi isbotlanadi. [2,337] Umumiy asosning subyekt va predikatlari

umumiy ma’noni anglatuvchi tushunchalar bo’lishi kerak. Masalan, Qur’oni Karimning “Al moida” surasi 90-91-oyatlarga ko‘ra xamr va qimor man qilinadi. Xamr mast qiluvchi ichimlik. Demak, har qanday mast qiluvchi ichimlik qoralanadi. Sharob ham mast qiluvchi ichimlikdir. Demak, u ham man qilinadi. Bunda hukm sillogizmning I figurasi AAA (Barbara) modusi ko‘rinishida xosil qilinadi:

A. Har qanday sharob man qilingandir.

A. Ko‘zadagi narsa sharobdir.

A. Ko‘zadagi narsa man qilingandir

Xulosa umumiy deb qabul qilingan umumiy hukmga asoslanildi.

Noma’lum xususiylikning o‘rniga qo‘yilgan umumiy asosda qandaydir xususiylik haqidagi fikr umumlashtirib bayon qilinadi. Xususiylik umumiylik orqali isbotlanadi, lekin xususiy holat nazarda tutiladi. Masalan:

A. O‘g‘rining qo‘lini kesish kerak.

A. Zayd o‘g‘ri.

A. Uning qo‘lini kesish kerak.

Yuqoridagi umumiy asos har qanday o‘g‘rining emas, balki ma’lum miqdordagi narsani o‘g‘irlagan o‘g‘rining qo‘li kesilishini ifodalaydi, ya’ni umumiy hukm xususiy holatga nisbatan olinadi. [2,340]

Noma’lum umumiylik o‘rniga qo‘yilgan xususiy hukmda umumiy tushuncha xususiylik bilan almashtiriladi, lekin xususiylikka tegishli bo‘lgan holat umumiylikka taalluqli, deb isbot qilinadi. Masalan “Ota-onasiga “Uf” deyish man qilinadi” degan hukmda aynan shu so‘z man qilinmaydi, balki ota-onaga nisbatan hurmatsizlik qilib aytilgan har qanday so‘z man qilinadi. Ba’zi holatlarda xususiylik orqali ifodalangan umumiy hukm o‘z-o‘zidan, mantiqiy muhokamalarsiz aniq, ravshan bo‘ladi. [2,342]

Mutafakkir fikricha, sillogizm va isbotlash usuli eng to‘g‘ri, haqiqatga olib keluvchi usul bo‘lib, ilm-fan, falsafa shularga asoslanadi. Shu bois ham, u asosiy mantiqiy shakllar bo‘lgan tushuncha, hukm va ularning turlari, xulosa chiqarish, sillogizm va uning figuralari, moduslarini chuqur tahlil qilib, ular to‘g‘risida izchil ta’limot yaratdi.

Forobiyning “Kitob al-huruf” (Harflar kitobi) asari esa nafaqat lingvistika va falsafa, balki yuridik mantiqning shakllanishi uchun ham poydevor vazifasini o‘tagan. Bu asarda Forobiy til, mantiq va ijtimoiy qonuniyatlarning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qiladi. Uning fikricha, har bir xalqning o‘z tili va grammatikasi bor, lekin mantiq (shu jumladan yuridik mantiq) barcha insonlar uchun umumiydir.

Forobiy din va falsafaning munosabatini tushuntirib, diniy tushunchalarni falsafiy kategoriyalar orqali asoslashga harakat qiladi. U fiqhdagi asos va tarmoq tushunchalarini mantiqiy sillogizmdagi muqaddimalar bilan qiyoslaydi. Forobiyning qarashlari huquqshunoslarga diniy matnlardan mantiqiy izchillik bilan yangi hukmlar chiqarish metodologiyasini ishlab chiqishga yordam bergan.

“Kitob al-huruf”da so‘zlarning oddiy tildan ilmiy va huquqiy terminlarga aylanish jarayoni tahlil qilinadi. Forobiy ta’kidlaydiki, jamiyat rivojlangan sari oddiy so‘zlar texnik ma’no kasb eta boshlaydi. [3,134]

Forobiy ushbu asarida odamlarning fikrlash bosqichlarini tahlil qilar ekan, sillogizmning mukammal shaklidan tashqari, uning kuchsizroq shakllari (masalan, ritorika va she’riyatda qo‘llaniladigan o‘xshatishlar) haqida ham to‘xtaladi. [3,125]

Yuridik sillogizm islom huquqida mutlaq aniqlik va ehtimollik o‘rtasida turadi. Forobiyning “Kitob al-huruf”dagi tahlillari faqihlarga qaysi huquqiy xulosa qat’iy, qaysi biri esa faqat taxminiy ekanini ajratib olishda metodologik asos bo‘lgan.

Forobiyning “Kitob al-huruf” asaridagi “lafz” (so‘z) va “ma’no” munosabati fiqhda “illat” (hukmning sababi) tushunchasi bilan mantiqiy jihatdan juda chuqur bog‘langan.

Forobiy “Kitob al-huruf”da ta’kidlaydiki, lafz - bu ma’noni ifodalovchi qobiq, ma’no esa aqlda mavjud bo‘lgan tushunchadir. Uning fikricha, til qoidalari so‘zlarning shaklini boshqarsa, mantiq qoidalari ma’nolarning to‘g‘riligini boshqaradi.

“Kitob al-huruf”da Forobiy so‘zlarning “umumiy ma’no” va “xususiy ma’no”larini tahlil qiladi. U mantiqiy izchillik uchun xususiy holatlardan umumiylikni ajratib olish kerakligini aytadi.

Forobiy sillogizmida ikki muqaddimani bog‘lovchi “o‘rta had” (o‘rta termin) mavjud.

Forobiy mantig‘ida (Sillogizm)	Fiqh ilmidagi (Qiyos)	Vazifasi
Katta muqaddima (umumiy qoida)	Asl (matndagi hukm)	Asos bo‘lish
O‘rta termin	Illat (Hukm sababi)	Ikki holatni bog‘lash
Kichik muqaddima (yangi holat)	Far’ (yangi voqelik)	Hukm chiqarish obyekti

Forobiy “Kitob al-huruf”da ma’no lafzdan ko‘ra ustuvor va umumiy ekanligini isbotlaydi. [2.123] Agar biz hukmning lafziga yopishib qolsak (masalan, faqat “xamr” so‘ziga), huquq cheklanib qoladi. Lekin Forobiy ta’limotiga ko‘ra, lafz orqali uning mantiqiy ma’nosiga (illatiga) o‘tilsa, hukmning qamrovi kengayadi. Bu esa islom huquqidagi qiyos (analogiya) metodologiyasining falsafiy-mantiqiy asosidir.

Demak, Forobiyning “lafz-ma’no” tahlili fiqhshunoslarga quyidagi imkonni bergan:

1. Matnning (lafzning) chegarasidan chiqish.
2. Hukmning aqliy sababini (illatni) “ma’no” sifatida kashf qilish.
3. Bu sababni sillogizmning “o‘rta termin” sifatida ishlatib, yangi ijtimoiy muammolarga huquqiy yechim berish.

Forobiyning mantiqiy ta’limoti Yaqin va O‘rta Sharqda, O‘rta Osiyoda mantiq fanining keying rivojiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Uning “Mantiqqa kirish” va boshqa asarlari keyinchalik Imom G‘azzoliy kabi yirik mutafakkirlar orqali fiqh ilmiga kirib kelgan. Forobiyning mantiqiy sillogizmlari esa bevosita Ibn Sinoga, u orqali keyingi davr “Usulul fiqh” olimlariga ta’sir qilgan. Jumladan, Burhonuddin Marg‘inoniyning

“Hidoya” asaridagi huquqiy bahslar va dalillar zanjiri Forobiy ilgari surgan aristotelcha mantiqiy tuzilishga (sillogizmga) juda yaqin bo‘lgan.

Shunday qilib, Forobiyning yuridik sillogizmlar haqidagi ta’limoti fiqhni shunchaki diniy ko‘rsatmalar to‘plamidan - tizimli, mantiqiy va ilmiy huquqshunoslik faniga aylanishida muhim ko‘prik vazifasini o‘tagan. U islom huquqshunoslariga “qanday hukm chiqarish” bilan birga “qanday qilib to‘g‘ri va xatosiz fikrlash” metodologiyasini belgilab bergan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. Sharipov M., Fayzixo‘jayeva D. Mantiq. Ma’ruzalar matni. – Toshkent: Gafur G‘ulom, - 2004. 24 b.
2. Аль-Фараби. Силлогизм. // Логические трактаты. – Алма-Ата, - 1973. 336-337-340-342 с.
3. Абу Наср Аль-Фараби. Книга букв.-2-е изд. – Алматы: «Қазак университеті», 2013. 123-125 с.
4. Рахимшикова М.К., Хавазметова Д.А .Взгляды Абу Насра Аль-Фараби об идеальном государстве как фундамент построения нового общества. // “Замонавий глобал тараққиётда фалсафий тафаккур маданияти ва қадриятларнинг роли” халқаро илмий-амалий конференция материаллари, Тошкент, 2025. – С. 13-18.
5. Yo‘ldoshxodjayev X.X., Abdusattorov A.A. Sharq Renessansi va Abu Nasr Forobiyning hayoti va arab tilshunosligiga ta’siri / <https://cyberleninka.ru/article/n/sharq-renessansi-va-abu-nasr-forobiyning-hayoti-va-arab-tilshunosligiga-ta-siri>
6. Hotamov A. Abu Nasr Forobiyning mantiqiy ilmiga oid qarashlari. // “Zamonaviy global taraqqiyotda falsafiy tafakkur madaniyati va qadriyatlarining roli” xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, Toshkent, 2025. - B. 29-36.